

GRAAF ROBRECHT III VAN BETHUNE, TOURSE GROOT GESLAGEN TE GENT

Marc Gheerardijn

I. INLEIDING

Robrecht werd geboren in 1247 als oudste kind uit het eerste huwelijk van graaf Gwijde van Dampierre met Mathildis van Béthune. Bij het overlijden van zijn moeder erfde hij haar bezittingen en werd hij op nauwelijks 17-jarige leeftijd heer van Béthune en Dendermonde. Op 18-jarige leeftijd vertrouwde men hem in 1265 een belangrijke militaire opdracht toe, om de kruisvaarders van het Westen te leiden, die Karel van Anjou zouden bijstaan in de verovering van het Koninkrijk Napels. Op 26 februari 1266 versloeg hij, samen met Karel van Anjou, de tegenstanders op beslissende wijze.

Niet toevallig huwde Robrecht van Béthune in 1265 met Blanca van Anjou, dochter van de eerder vermelde Karel, koning van Sicilië. Dit huwelijk was niet echt voorspoedig: in 1269 overleed Blanca en ook hun enig kind, Karel, overleed in 1277 op 11-jarige leeftijd. In 1272 hertrouwde Robrecht met Yolande, hertogin van Nevers en weduwe van Jan Tristan, graaf van Valois. Zij was ook de dochter van Odo, de reeds overleden oudste zoon van Hugo IV, hertog van Bourgondië. Kort na haar huwelijk met Robrecht overleed haar moeder, Mathildis van Bourbon, gravin van Nevers. Op die manier kwam het graafschap Nevers toe aan Robrecht. De oudste zoon en de oudste kleinzoon van Robrecht, allebei Lodewijk genaamd, zouden later de titel “van Nevers” dragen. Uit dit tweede huwelijk van Robrecht werden 5 kinderen geboren: Lodewijk (van Nevers), Robrecht (van Cassel), Johanna (van Coucy), Yolande (van Edingen), en Mathildis (van Lorreinen). Zijn tweede echtgenote overleed op 2 juni 1280. Op 33-jarige leeftijd was Robrecht van Béthune reeds twee keer weduwnaar en hertrouwde nooit meer. Robrecht overleed op 17 september 1322 te Ieper, waar hij ook werd begraven.

Robrecht heeft een belangrijke rol gespeeld in de strijd om de Vlaamse onafhankelijkheid. Vanaf 1280 stond hij zijn vader, graaf Gwijde, bij in de beheerszaken van het graafschap. Zo is hij in 1298 (tijdens de wapenstilstand) samen met zijn broers, Filips van Chieti en Jan van Dampierre, (tevergeefs) gaan onderhandelen met de Paus te Rome in het conflict tussen Vlaanderen en Frankrijk.

Op 3 november 1299 liet de vermoede graaf Gwijde van Dampierre te Oudenaarde de regering over Vlaanderen over aan Robrecht van Béthune. Maar ook hij kon

slechts tijdelijk stand houden tegen de Franse overmacht. Zijn broer Willem van Crèveœur en zijn halfbroer Gwijde van Namen verdedigden respectievelijk Damme en Ieper terwijl Robrecht zelf Gent probeerde te vrijwaren. Op 24 mei 1300 werden zowel Gwijde van Dampierre als zijn zonen Robrecht van Béthune en Willem van Crèveœur gevangen genomen. Robrecht verbleef tot in 1305 in de Franse gevangenis van Chinon.

Robrecht van Béthune uit *Effigies des Forestiers et Comtes de Flandres*.

J. Meyssens 1663. Gentse Universiteitsbibliotheek.

Spiegelbeeld van deze afbeelding in *Flandria Illustrata*, A. Sanderus 1735.

Gentse Universiteitsbibliotheek.

Robrecht van Béthune erfde de titel “Graaf van Vlaanderen”, als oudste zoon van Gwijde van Dampierre, toen deze op 07 maart 1305 overleed in de gevangenis van Compiègne. Pas nadat het Vredesverdrag van Athis-sur-Orge (gesloten op 23 juni 1305) door de Vlaamse Steden werd bekrachtigd én nadat Robrecht in augustus van dat jaar in definitieve vrijheid werd gesteld, kon deze nieuwe graaf zijn ambt in Vlaanderen gaan opnemen.

Zijn hele regering stond in het teken van die “vrede van Athis-sur-Orge”; een verdrag dat Vlaanderen voor bijna onoverkomelijke financiële moeilijkheden stelde. Robrecht bevond zich in een zeer moeilijke positie, tussen enerzijds de Steden die de opgelegde boetes weigerden te betalen en anderzijds de machtige leenheer Filips de Schone, die zijn schatkist wilde vullen op kosten van de Vlamingen...

We weten dat graaf Robrecht III van Béthune ¹ snel na zijn herintrede in Vlaanderen, begonnen is met op diverse plaatsen munten te laten slaan. Immers de vondst van Herk-de-Stad, met verbergingsdatum 1306 ², bevat o.a. 8 groten, die deze Robrecht liet slaan, na zijn terugkeer in Vlaanderen. Hoelang de muntslag van die groten geduurd heeft, weten we niet precies. Wel is bekend dat Robrecht tussen 1307 en 1313 te Aalst halve groten met ruiters liet slaan (Gaillard 172-173). Recent onderzoek heeft evenwel aangetoond dat het niet uit te sluiten is dat reeds in 1306 aangevangen werd met het slaan van die halve groten. Mogelijks sloot het begin van deze laatst vermelde uitgifte aan op het einde van de aanmaak van de groten...

Zo liet hij te Gent Tourse groten slaan, die volledig afgestemd waren op deze van Frankrijk...

Zegel van graaf Robrecht III van Béthune, uit Vredius (1639-41), Ieperse stadsbibliotheek.

*Robrecht van Béthune uit een Plantijnuitgave (1612) – anonieme
buriynggravure naar Pieter Baltens. Koninklijke Bibliotheek Brussel.*

II. DE MUNT

Het hieronder afgebeelde exemplaar mochten we onlangs bij een collega-verzamelaar bewonderen. Vermits het toch om zeer zeldzame munten gaat, werden we ertoe aangetrokken om dit beschikbare exemplaar in detail te bestuderen:

schaal 2/1

Voorzijde:

Een kort gevoet kruisje waarrond 3 parelcirkels, met daartussen volgende teksten (eerst binnenrandlegende, daarna buitenrandlegende):

" ✦ ROBERTVS : COMES "

" ✦ PATR : DOMINI : SIT : SEMPER : NOBISCVM "

Keerzijde:

Gestileerd kasteeltje (château de Tournai) met errond:

" ✦ MONETA : FLANDR'IE "

Rond het geheel een dubbele parelrand, waartussen 12 dubbele cirkelboogjes met daarin telkens 1 klavertje.

Metaal: zilver; gewicht 3,92 g; Ø 26 mm; as: 12 u.

Referenties: Gaillard: 167 voor de voorzijde, 168 voor de keerzijde;
De Mey VL38: 80 (en 81);
Vanhoudt: G 2556

*Schilderij "graaf Robrecht III van Béthune"
in de "Kapel van de graven" in de O.-L.-Vrouwekerk te Kortrijk.*

III. REFERENTIES

Tijdens ons opzoekwerk is gebleken dat deze munten zeer zeldzaam zijn:

- Ze worden niet vaak verhandeld (komen bvb. in veilingen uiterst zelden voor).
- Gerenommeerde penningkabinetten bezitten meestal maar 1 exemplaar; zo konden we zowel in Brussel als in Parijs telkens slechts 1 exemplaar terugvinden (zie verder).
- In de bestaande literatuur wordt, bij het vaststellen van minimale verschillen, per onderzocht stuk een afzonderlijke referentie toegekend (zie verder).
- In de gepubliceerde vondsten komen ze zeer zelden voor; het enige stuk dat we in die zin konden vinden, kwam voor in de eerder geciteerde vondst van Herk-de-Stad (2). Naast dat ene stuk van Gent, bevatte die vondst wel nog 7 groten met Brabantse stadspoort, die door deze vorst, tijdens diezelfde periode (augustus 1305-1306), te Aalst geslagen werden.
- In de bestaande publicaties stellen we heel vaak dezelfde afbeeldingen vast, wat erop kan wijzen dat de auteurs geen andere stukken voor handen konden krijgen.

Bij het vergelijken van de bestaande literatuur over deze te Gent geslagen Tourse groten, op naam van Robrecht III van Béthune, hebben we weldegelijk de munt-**afbeeldingen** als basis genomen. Het komt immers regelmatig voor dat afbeeldingen en teksten in hetzelfde werk niet perfect overeenkomen. Er bestaan meerdere mogelijke verklaringen voor die “afwijkingen”; zoals beperkingen bij het letterzetten door de drukker...

Enkele losse voorbeelden uit het basiswerk van Victor Gaillard 3: in zijn teksten worden “n” en “m” steeds gotisch/onciaal gedrukt, waar ze in werkelijkheid soms van het Romeinse type zijn (“N”, “M”); in zijn teksten wordt de “O” steeds ovaal gedrukt, waar het in realiteit soms om een ronde “O” gaat, ...

Op alle onderzochte munten én dito afbeeldingen, zagen we:

- op de voorzijde: het kort gevoet kruisje met daar rond een dubbele legende;
- op de keerzijde: het “Tourse kasteeltje” (zoals het ook voorkomt op de Franse Tourse groten), met één legende errond, en rond het geheel 12 dubbele cirkelboogjes waarin telkens één klavertje.

Bij de besprekingen hierna beperken we ons daarom tot het vermelden van de legendes die op de stukken voorkomen.

Elke afzonderlijk besproken munt wordt voorzien van een “Gheerardijn-referentie”: “Ghee.RvB.TG.G....” (**G**heerardijn **R**obrecht **van** **B**éthune, **T**ourse **G**root, **G**ent, (nr)**...**). In de toekomst kunnen “nieuw ontdekte stukken” niet alleen ermee worden vergeleken; maar tevens kunnen nieuwe referenties worden toegevoegd d.m.v. vervolpublicaties.

Als “basiswerk” van de bestaande literatuur hebben we het eerder vermelde meesterwerk van Victor Gaillard weerhouden, waarin 3 referenties zijn opgenomen.

Ghee.RvB.TG.G. 01

Gaillard 167: “3,90 g, Cabinet de M. De Wismes (No 697 de la collection Jonnaert)”.

Voorzijde (eerst legende in binnenrand, daarna deze in buitenrand):

" ✠ ROBERTVS : COMES "

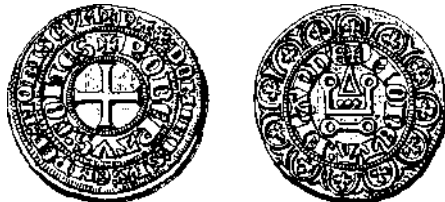
" ✠ PTT ✠ : DOMINI : SIT : SEMPER : HOBISCVH "

Keerzijde:

" ✠ MONETT : FLTRD'E "

Ghee.RvB.TG.G. 02

Gaillard 168: “3,94 g, Cabinet de M. Serrure”

Voorzijde:

" ✠ ROBERTVS : COMES "

" ✠ PTT ✠ : DOMINI : SIT : EMPER : HOBISCVH "

Keerzijde:

" ✠ MONETT : FLTRD'E "

Legendeverschillen met G 167:

- Voorzijde:

- Binnenrand: geen

- Buitenrand: - de “O” van “Domini” is ovaal (G 167: rond);

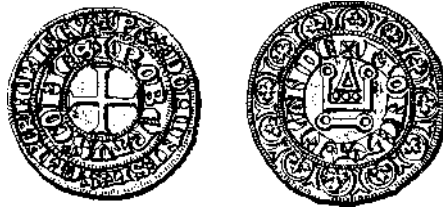
- de “S” van “Semper” ontbreekt: dit is het meest kenmerkende onderscheid (op de voorzijde);

- het dwarsstreepje in de “M” van “Nobiscum” verloopt van onder naar boven (G 167: een horizontale verbinding).

- Keerzijde: tussen de “D” en “E” van “Fland'e” bevindt er zich een accent.

Ghee.RvB.TB.G. 03

Gaillard 169: “3,85 g, Cabinet de M. De Meyer”

Voorzijde:

" ✦ ROBERTVS ✦ COMES "

" ✦ P T ✦ : DOMINI : SIT : SEMPER : HOBISCV : "

Keerzijde:

" ✦ MONETA • FLAND'IE "

Legendeverschillen met G 167:

- Voorzijde:

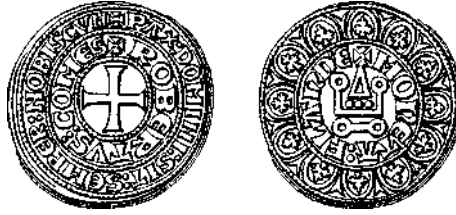
- Binnenrand: tussen “**Robertus**” en “**Comes**” staat een kruisje (G 167: een dubbele punt).
- Buitenrand: - interpunctie is voorzien met 3 punten, behalve na “**Sit**”: slechts 2 punten (G 167 interpunctie steeds met dubbele punt);
- ook na de tekst staan hier 3 punten (G 167 niets);
- de “**O**” van “**Domini**” is ovaal net als bij G 168 (G167: rond);
- de “**M**” van “**Nobiscum**” ontbreekt.

- Keerzijde: - de 2 letters “**N**” zijn Romeins (G 167: allebei onciaal);

- tussen “**Moneta**” en “**Fland’ie**” staat een bolleke (G 167: een dubbele punt);
- de “**A**” van “**Fland’ie**” heeft een verbindingsstreepje (G 167: een open “**A**”);
- tussen de “**D**” en “**E**” van “**Fland’ie**” staat een accent, net als bij G 168.

Ghee.RvB.TG.G. 04

Volgend exemplaar bevond zich destijds in de verzameling *Ad. Dewismes*, ref. 1750, pl. VIII nr. 174 ^{4/5}:

Voorzijde:

" ✦ ROBERTVS : COMES "

" ✦ PTX : DOMINI : SIT : SEMPER : NOBISCVH "

Keerzijde:

" ✦ MONETTI : FLAND'Æ "

Voor wat de keerzijde betreft, past dit stuk bij de beschrijving van de hiervoor geciteerde Gaillard-referentie 168 (aanwezigheid accent tussen "D" en "E" van "**Fland'e**"), ofschoon deze munt duidelijk met een andere stempel geslagen werd.

Bij de voorzijde zien we zowel gelijkenissen met G 168 als met G 167 ...

De "best passende" is weldegelijk G 167, op basis van de aanwezigheid van de letter "S" van "**Semper**" (voor G 168 is die ontbrekende letter te kenmerkend).

Legendeverschillen met G 167 (voorzijde):

- Binnenrand: - "O" van "**Robertus**" is rond (G 167: ovaal)
 - tussen "**Robertus**" en "**Comes**" zien we 3 punten (G 167: 2 punten).
- Buitenrand: - "O" van "**Domini**" is ovaal (G 167: rond);
 - het verbindingsstreepje in de "N" in "**Nobiscum**" verloopt van boven naar onder (G 167: horizontaal streepje).

Deze munt krijgt een determinatie "voorzijde G 167, keerzijde G 168, maar met andere stempels geslagen".

Ghee.RvB.TG.G. 05

Victor Tourneur publiceerde in de RBN 1938 ⁶ volgend exemplaar:

Voorzijde:

" ✦ ROBERTVS : COMES "

" ✦ PTX : DOMINI : SIT : SEMPER : NOBISCVH "

Keerzijde:

" ✦ MONETTI : FLAND'Æ "

Deze munt dienen we ongetwijfeld te bestempelen als een “Gaillard 167”. De meest opvallende stempelverschillen (met gravure G 167), zien we in de buitenrandlegende van de voorzijde:

- de “**O**” van “**Domini**” is ovaal (G 167: rond)
- de dwarsstreepjes in de 2 letters “**N**” (“**Domini**” en “**Nobiscum**”) verlopen van onder naar boven (G 167: “**Domini**” van boven naar onder; “**Nobiscum**” een horizontaal streepje);
- de dwarsverbinding in de letter “**M**” van “**Nobiscum**” verloopt eveneens van onder naar boven (G 167: een horizontaal streepje).

Dit zelfde stuk werd eveneens door de heer A. Haeck gepubliceerd in 2001 ^{7/}.

Dit zelfde stuk is ook dat enige exemplaar van deze uitgifte dat zich in de verzameling van het Koninklijk Penningkabinet te Brussel bevindt. We konden in Brussel vaststellen dat dit stuk 4,05 g weegt en er gekend is met referentie “FU F 143, afkomstig uit de verzameling B. de Jonghe”.

De heer J.R. De Mey ^{8/} publiceerde, net als Gaillard, 3 referenties die elk op hun beurt naar de nummers van Gaillard verwijzen (DM 80 = G 167, DM 81 = G 168 en DM 82 = G 169). We vinden echter slechts één afbeelding terug in dat Numismatic Pocket-boekje. Bij nader toezien stellen we vast, dat het om identiek dezelfde foto gaat als deze die we in de (hoger geciteerde) verkoopscatalogoog van Dewismes aantreffen.

Ook in het algemene werk van de heer Hugo Vanhoudt ^{9/} wordt, onder het nummer G 2556, deze zelfde afbeelding weergegeven.

In het boek “*The Gros Tournois*” van N.J. Mayhew ^{10/} worden deze Gentse Tourse Groten van Robrecht slechts sporadisch vermeld; echter zonder enige afbeelding ervan:

- de heer Peter Ilisch verwijst in het hoofdstuk “*Imitations of Gros Tournois from North of the Alps*”, op p. 105, naar de “Gaillard-referenties 167-168” (waarom hij G 169 niet vermeld, is niet duidelijk).
- het enige “concrete exemplaar” wordt door de heer Jean Duplessy aangehaald in het hoofdstuk “*Les Trésors de Gros Tournois découverts en France, en Belgique, aux Pays-Bas et en Suisse*”, op p. 228, waarbij het om het exemplaar uit de (eerder geciteerde) vondst van Herk-de-Stad gaat. De heer Jean Duplessy dateert deze vondst “1310-1312”.

Ghee.RvB.TG.G. 06

Dankzij zijn intens onderzoekwerk vond de heer Eddy Schutyser in 2002 een aanvullend exemplaar (3,88 g) ^{11/}, dat in 1993 te Parijs ^{12/} geveild werd:

Voorzijde:

" * ROBERTVS X COMES "

" * P T X : DOMINI : SIT : SEMPER : NOBISCV : "

Keerzijde:

" * MONETA • FLAND' E "

Enkele typerende kenmerken (voorzijde: kruisje in de binnenrandlegende, ontbrekende "M" van "Nobiscum" in buitenrandlegende; keerzijde: enig punt in de legende, ...) maakt het ons mogelijk om deze munt de referentie G 169 toe te kennen.

Evenwel vallen ons nog volgende legendeverschillen op:

- Voorzijde:

- Buitenrand: - na "SIT" staan er 3 puntjes (G 169: slechts 2)

- "m" van "Semper" is onciaal (G 169: Romeins)

- het dwarsstreepje in de "N" van "Nobiscum" ontbreekt (G 169 horizontaal streepje).

- Keerzijde: beide letters "A" zijn gesloten (G 169: alleen "A" van "Fland'e" heeft een verbindingsstreepje).

Ghee.RvB.TG.G. 07

Tijdens ons bezoek vorig jaar aan het Cabinet des médailles (Bibliothèque nationale de France) te Parijs konden we de enige aanwezige Tourse groot, geslagen te Gent door graaf Robrecht III van Béthune, bestuderen: het betreft het stuk uit de "collection Louis Théry nr. 1526 (4,10 g)":

Voorzijde:

" * ROBERTVS : COMES "

" * P T X : DOMINI : SIT : SEMPER : NOBISCV " "

Keerzijde:

" * MONETA : FLAND' E "

Op basis van de keerzijde krijgt deze munt de referentie “G 168” (accent tussen “D” en “E” van “Flande”). Vermits de “O” van “Moneta” rond is (G 168: ovaal), is het meteen duidelijk dat een andere stempel gebruikt werd.

Op de voorzijde valt de aanwezigheid van de letter “S” van “Semper” op, net als onder onze referentie “Ghee.RvB.TG.G 04” (het ontbreken van die letter “S” is kenmerkend voor G 168). Daarom vergelijken we de buitenrandlegende op de voorzijde, ook van dit stuk, met G 167:

- de “O” van “Domini” is ovaal (G 167: rond);
- het verbindingsstreepje in de “N” van “Domini” is horizontaal (G 167: streepje loopt van boven naar onder);
- de verbindingsstreepjes in de letters “N” en “M” van “Nobiscum” verlopen allebei van onder naar boven (G 167: 2 x horizontaal streepje).

Ook deze referentie “Ghee.RvB.TG.G 07” krijgt het etiket mee “voorzijde G 167, keerzijde G 168; andere stempels dan voorgaande”.

Ghee.RvB.TG.G. 08

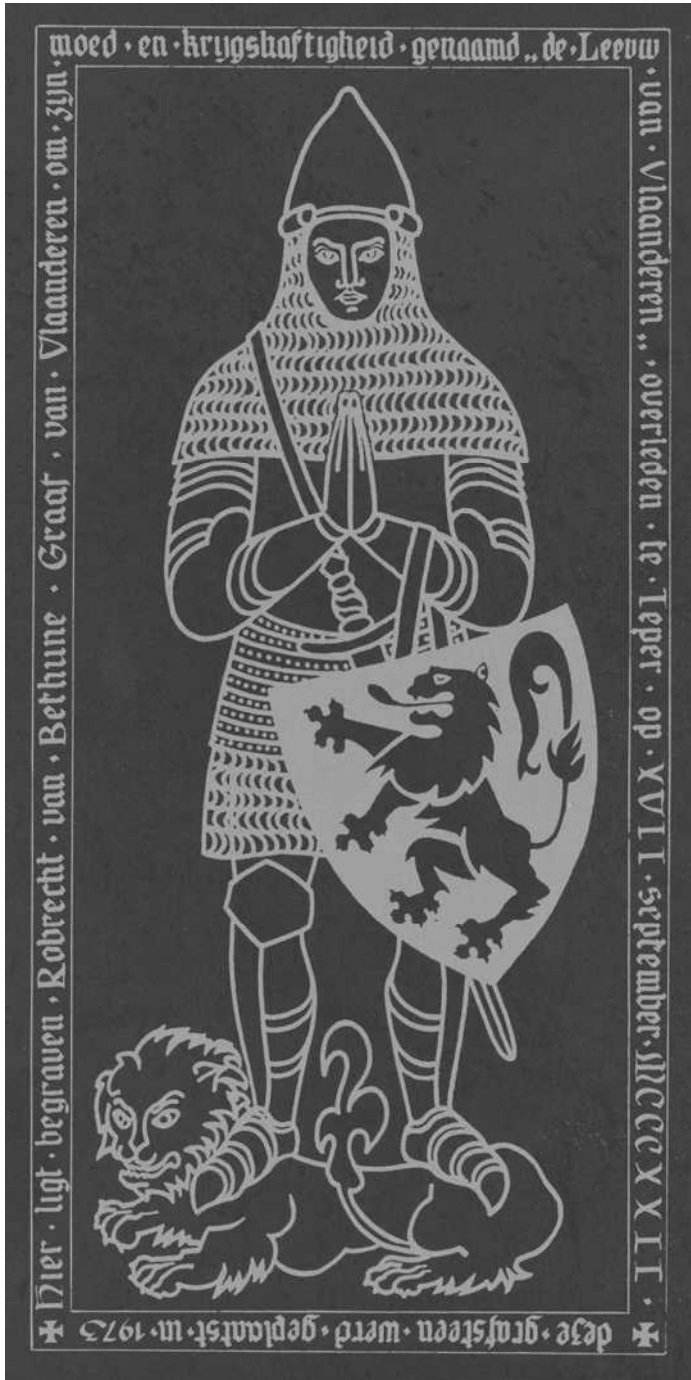
Interessant om vaststellen is in ieder geval dat het muntstuk, dat de aanleiding gaf om deze “Gentse Tourse groten van Robrecht III van Béthune” te onderzoeken, met andere stempels werd geslagen dan alle eerder gepubliceerde stukken. Het kan, net als de referenties “Ghee.RvB.TG.G 04 en 07”, het etiket “voorzijde G 167, keerzijde G 168, andere stempels dan voorgaande” krijgen, waarbij volgende legendeverschillen vastgesteld kunnen worden:

- Voorzijde, in vergelijking met G 167:
 - Binnenrandlegende: geen (net zoals Ghee.RvB.TG.G 04 en 07);
 - Buitenrandlegende: - “O” van “Domini” is ovaal (G 167: rond);
 - verbindingsstreepje in “N” van “Domini” verloopt van onder naar boven (G 167: van boven naar onder);
 - verbindingsstreepje in “N” van “Nobiscum” verloopt ook van onder naar boven (G 167 horizontaal streepje);
 - “M” van “Nobiscum” is een echte Romeinse “M” (G 167: “M” bevat een horizontaal verbindingsstreepje).
- Keerzijde, in vergelijking met G 168: - “O” in “Moneta” is rond (G 168: ovale “O”).

In een klein aantal oude catalogi vonden we toch enkele exemplaren die verhandeld werden. Bij gebrek aan details of afbeeldingen kunnen we deze munten niet onder-

zoeken:

- Verzameling M. Jean De Meyer dd. 1869, nr. 836 ^{13/} met verwijzing naar *Gaill.*, *pl. XIX, nr. 169*. Vermoedelijk gaat het om hetzelfde exemplaar dat Victor Gaillard beschreven heeft: zie hiervoor **Ghee.RvB.TG.G. 03, G 169**.
- Raymond Serrure dd. 1893-1894, nr.26 ^{14/}, *G 167*.
- Verzameling M. van Peteghem dd. 1894, nr. 184 ^{15/}.
- Verzameling H. Mayer dd. 1902, nr. 2352 ^{16/} met als referentie *G 168*.
- Verzameling Mdme Gebhard en Mr. X... dd 1902, nr. 184 ^{17/} met eveneens een verwijzing naar *G 168* (misschien hetzelfde exemplaar dat eerder dat jaar geveild werd uit de verzameling H. Mayer)

*Grafsteen van graaf Robrecht III van Béthune,
in de Sint-Maartenskathedraal te Ieper.*

IV. SLOT

Vermits alle acht onderzochte exemplaren telkens met andere stempels geslagen werden, kunnen we aannemen dat de productie van deze Gentse Tourse groten niet “superlaag” lag. Vermits ze thans uiterst zelden voorkomen, moeten er heel wat stukken “verloren zijn gegaan” (door verlies, verbergen, hersmelten, ...).

We danken iedereen die zijn medewerking heeft verleend om deze publicatie mogelijk te maken. We hopen in de toekomst nog andere Gentse Tourse groten van graaf Robrecht III van Béthune te mogen onderzoeken en publiceren, zodat onze Gheereferentielijst kan worden bijgewerkt.

Alle reacties zijn welkom bij de auteur: Marc Gheerardijn, Vrijgeweidestraat 133, 8020 Ruddervoorde; tel 050-275.003; e-mail marc.gheerardijn@pandora.be

NOTEN

- ^{1/} Na Robrecht de Fries (1071-1093) en Robrecht van Jeruzalem (1093-1111), werd hij in 1305 de 3de graaf van Vlaanderen met de naam “Robrecht”.
- ^{2/} A. Haeck, *Middeleeuwse muntschatten gevonden in België 750-1433*, Brussel, 1996.
- ^{3/} V. Gaillard, *Recherches sur les monnaies des comtes de Flandre depuis les temps les plus reculés, jusqu’au règne de Robert de Béthune inclusivement*, Gent, 1852.
- ^{4/} *Catalogue descriptif et raisonné des émaux, ivoires, monnaies, médailles, curiosités diverses et livres, composant la collection de feu M. Ad. DEWISMES*, Saint-Omer, maart 1875.
- ^{5/} *Catalogo Vente de la Collection Ad. DEWISMES, prix d’adjudications*, Saint-Omer, maart 1875.
- ^{6/} V. Tourneur, *Les rois de France de Philippe-Auguste à Philippe-le-Bel et la Monnaie de Flandre*, gepubliceerd in de RBN 1938, p. 5-78.
Dit artikel verscheen nadien in een afzonderlijke uitgave, Wetteren, 1940.
- ^{7/} A. Haeck, *De munten van het graafschap Vlaanderen, voor en na 1302*, Jaarboek E.G.M.P. 2001, p. 33-42.
- ^{8/} J.R. De Mey, *Les monnaies des comtes de Flandre 1244-1384*, Brussel, 1985.
- ^{9/} H. Vanhoudt, *Atlas der munten van België*, Herent, 1996.
- ^{10/} N.J. Mayhew, *The Gros Tournois*, Oxford, 1997.
- ^{11/} E. Schutysers, *De Muntomloop in Vlaanderen*, Oostkamp, 2002.
- ^{12/} *Crédit de la Bourse, Veilingcatalogoog*, Paris, april 1993.
- ^{13/} D. Massyn, *Catalogue des monnaies et médailles formant le cabinet de feu M. Jean De Meyer*, Gand, 25 octobre 1869.
- ^{14/} Raymond Serrure, *Bulletin de Numismatique, deuxième volume*, Paris, 1893-1894.
- ^{15/} Maurice Delestré, Rollin et Feuardenet, *Collection de feu M. van Peteghem, Vente aux enchères publiques*, Paris, 4 à 6 avril 1894.

- ^{16/} Maurice Delestré, Rollin et Feuardent, *Collection H. Mayer, Vente aux enchères publiques*, Paris, 26 mai à 14 juin 1902.
- ^{17/} Maison Dupriez, *Collections de Madame Gebhard et de Monsieur X...*, *Catalogue de Monnaies, Jetons et Médailles*, Bruxelles, 13 et 14 octobre 1902.

BIBLIOGRAFIE

- J. Chautard, *Imitations des monnaies au type du gros Tournois*, in de RBN 1872, p. 319-350.
- V. Tourneur, *Les Gros Tournois frappés à Bruges par Philippe le Bel et Robert de Béthune*, in de RBN 1922, p. 149-155.
- Ch. Gillemann, *Les premières frappes de grosse monnaie à Gand*, in de RBN 1928, p. 5-9.
- A. Dieudonné, *Manuel de Numismatique Française, Monnaies Féodales Françaises*, Paris 1936.
- Dr. Theo Luyckx, *Het grafelijk geslacht Dampierre en zijn strijd tegen Filips de Schone*, Leuven 1952.
- Jef Lesage-kring, *Robrecht van Béthune, de leeuw van Vlaanderen*, Ieper 1973.
- Jean Belaubre, *L'ère du gros*, Paris 1988.
- A. Haeck, *De monetaire politiek van de Franse koningen en de muntslag in Vlaanderen voor en na 1302*, Maandblad voor numismatiek van Numismatica Brugge en het Vrije, 12de jaargang nummer 7, Oostkamp september 2002.
- R. Dewulf en M. Dhénin, *Un étrange gros tournois à l'O long et au lis de Philippe IV et celui de Robert de Béthune, comte de Flandre*, in Bulletin de la société française de Numismatique, 57ste jaar nr. 7, Paris september 2002.
- M. Gheerardijn, *Vlaamse Groot met Leeuw maar zonder naam van de Graaf*, in De Muntklapper nr. 39 (juli-aug-sept 2003) van het EGMP. Een “verfijnde versie” werd gepubliceerd in het jaarboek EGMP 2003-2004, p. 85-96.
- Tafels RBN, *Revue Belge de Numismatique*, Brussel.
- Tafels RN, *Revue Numismatique*, Paris.